

ЭРЧИМ ХҮЧНИЙ БОДЛОГЫН ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ХАРИЛЦААНЫ ОНОЛ, ҮЗЭЛ ХАНДЛАГА

Ж.ТӨРТОГТОХ¹, С.МЯГМАРСҮРЭН²

¹МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхимийн багш, доктор, профессор

²ШУТИС, докторант

Түлхүүр үг: Олон улсын эрчим хүчний харилцаа, реалист онол парадигм, либерал хандлага, олон улсын харилцааны радикал үзэл баримтлал, эрчим хүчний тоглогч

ABSTRACT: Nowadays energy has become the essential part of geopolitics and international relations as energy resource and energy security issues dictate international relations and international security agenda. This interdependence has been studied on number of classic theories of international relations. Moreover, not only international relations study but also geopolitical paradigm, security studies have been trying to define world energy policy from their specific angles. However, the most useful theory to study international energy cooperation, energy conflicts and develop alternative scenarios for international energy perspective is fundamental theories of international relations. In particular, realist, liberal, Marxist or radical currents of international relations' theory have developed their own definition of international energy relations.

Оршил

Аливаа улс орны хөгжлийн гол тулгуурын нэг бол эрчим хүчний салбар юм. Эрчим хүч нь үйлдвэрлэх хүчний хөгжлийн үндэс бөгөөд аж үйлдвэр, ХАА, тээвэр, харилцаа холбооны салбарын тасралтгүй ажиллагааг хангаж байдаг. Улс орны нийгэм, эдийн засгийн тогтвортой хөгжлийг эрчим хүчний байнгын хангамжгүйгээр хэрэгжүүлэх боломжгүй.

Эрчим хүчний асуудал нь улс үндэсний хөгжлийн чухал нөхцөл болохын зэрэгцээ олон улсын харилцаа хандлагыг тодорхойлж байдаг. Орчин үеийн дэлхий дахины харилцаа, хамтын ажиллагааг хангахад эрчим хүч шийдвэрлэх нөлөө үзүүлэх болсон. Эрчим хүчний нөөц, эх үүсвэрийг хэрхэн шийдвэрлэхээс дэлхийн эдийн засгийн хөгжил, олон улсын харилцааны төлөв байдал шалтгаалах болжээ.

Дэлхий дахин, бүс нутгийг хамарсан улс төр, эдийн засгийн хямрал сөргөлдөөн хийгээд хамтын ажиллагаа, бүс нутаг, даяар харилцаанд хүчний тэнцвэрийг хангахад эрчим хүч шийдвэрлэх нөлөө үзүүлэх хэрэгсэл гэж тооцогдох болов. Иймээс эрчим хүчний бодлогын судалгаа нь улс төр, олон улсын харилцааны хувьд шинэ тутам салбар бөгөөд орчин үед эрчим хүчний бодлогын судалгаанд улс орнууд төдийгүй олон улсын байгууллагууд багагүй хүчин чармайлт тавьж байна. Эрчим хүчний нөөц, аюулгүй байдлын асуудал нь олон улсын харилцааны чухал чиглэл болсноос үүдэж эрчим хүчний улс төр судлал (energy politics), эрчим хүчний аюулгүй байдал, эрчим хүчний дипломати, эрчим хүчний геополитик зэрэг судалгааны хийгээд бодлогын стратегийн шинэ тутам салбарууд хөгжих болов[1].

Олон улсын харилцаа, дэлхийн бодлогод эрчим хүчний эзлэх байр суурь улам бүр өсч, эрчим хүчийг улс төр, гадаад бодлогын гол арга хэрэгсэл гэж тооцох болсон өнөө үед дэлхий дахины чиг хандлага, эрчим хүчний талаар олон улсын харилцааны онол, үзэл баримтлалыг судлах үндсэн дээр онолын үндэстэй, судалгаа шинжилгээний суурьтай хандах нь чухал учир холбогдолтой асуудал болжээ.

Олон улсын эрчим хүчний аюулгүй байдал, эрчим хүчний дипломат харилцааг онолын үндэс суурьтай судлахгүйгээр түүний өнөө нөхцөл байдлыг задлан шинжилж, ирээдүйн чиг хандлагыг таамаглах бодит үндэслэл, дүгнэлт гаргахад бэрхшээлтэй юм. Дэлхийн эрчим хүчний бодлогын асуудлыг олон улсын харилцааны онол, геополитикийн парадигм, аюулгүй байдлын үзэл баримтлалууд өөр өөрийн өнцгөөр авч үзэж, тодорхойлсон байдаг. Олон улсын эрчим хүчний салбарын хамтын ажиллагаа, зөрчил мөргөлдөөний шалтгааныг авч үзэх, альтернатив хувилбаруудыг дэвшүүлэхэд олон улсын харилцааны суурь онолууд чухал ач холбогдолтой. Олон улсын харилцааны реалист, либерал-идеалист болон радикал онол нь олон улсын эрчим хүчний харилцааг өөр өөрийн үзэл хандлагаар тайлбарлаж ирсэн байна.

Олон улсын эрчим хүчний харилцааны талаарреалист парадигм

Байгалийн нөөц баялаг тэр дундаа эрчим хүч бол үндэсний ашиг сонирхол, улс орны хүч чадлын гол бүрдэл хэсэг болж байдаг. Олон улсын реалист онолын төлөөлөгч Х.Моргентау “газар зүй, байгалийн баялаг, аж үйлдвэрийн нөөц потенциал, цэрэг армийн бэлтгэл, хүн амын тоо, үндэсний онцлог, ёс суртахуун, дипломати ур чадвар, засаг захиргаа зэрэг нь улс орны хүчний бүрдэл элемент [2]” гэж тооцсон байдаг. Эрчим хүчний нөөц нь төр улсын хяналтад байдаг биет объект, улс орны аж үйлдвэрийн потенциал, улс орнуудад материаллаг шахалт нөлөө үзүүлэх хүчин зүйл гэдэг утгаараа “хатуу хүч”-ний нэг чухал элемент гэж тооцож болно. Иймээс түүнд хяналт тогтоох явдал томоохон гүрнүүдийн хувьд чухал ач холбогдолтой үйл явц юм.

Улс орнуудын хүч нөлөөг илтгэх чухал үзүүлэлт бол эрчим хүчний нөөцийг хянах чадвар хийгээд түүнийг ашиглан дэлхий дахинд нөлөөгөө тогтоох бололцоогоор илэрнэ. Орчин үед дэлхийн эрчим хүчний нөөц улам бүр хомсдож төдий хэрээр аюул эрсдлийг байнга дагуулах болсон. Реалист онолчдын үзэж буйгаар энэхүү хомс бөгөөд үнэ цэнтэй нөөцийг олж авах, хяналт тогтоохын тулд улс орнуудын өрсөлдөөн улам бүр хурдцажумар нөөцийн төлөөх дайн, зөрчил мөргөлдөөн зайлшгүй биш ч магадлал нь улам бүр өсч байгаа аж. Шинэ зуун гарснаар АНУ, Орос, Европын холбоо, Япон, Энэтхэг зэрэг хүчирхэг гүрнүүдийн хооронд эрчим хүчний нөөц мөргөлдөөний гол субъект болох хандлагатай байна.

Дэлхий дахины эрчим хүчний харилцаанд хэд хэдэн субъект оролцдог ч уг харилцааны гол тоглогч бол төр улс юм. Улс гүрнүүд эрчим хүчний корпораци, үндэстэн дамнасан байгууллага, чөлөөт зах зээлийн механизмаар дамжуулан эрчим хүчний нөөцийг хянаж байдаг. Судлаач Антонио Маркина, Б.Шэффер нар төрийн мэдлийн эрчим хүчнийкомпаниуд нь дэлхийн газрын тосны нөөцийн 85%, байгалийн хийн 70-80%-ийг тус тус хянаж байдаг гэж нотолсон байна [3]. Эрчим хүч экспортлогч улс орнууд эрчим хүчний нөөцөд хяналт тавих дамжуулан байр сууриа бэхжүүлэх, дэлхийн эрчим хүчний зах зээл дээр тоглолт хийхийг эрмэлздэг [4]. Үүний тулд эрчим хүчний салбарыг стратегийн салбар хэмээн тооцож, төрийн мэдэлд авч, гадаад бодлогын хэрэгсэл болгохыг зорих нь олонтаа.

Олон улсын эрчим хүчний улс төр судлалаар дагнасан америкийн судлаач Майкл Кларын үзэж буйгаар газрын тос бол үндэсний улс төрийн бодлогын гол арга хэрэгсэл юм. Түүний зохиомжоор бүтээсэн “Цус ба газрын тос” кинонд эрчим хүчний өөр бусад эх сурвалжийг ашиглах явдал ойрын 100 жилд бололцоогүй бөгөөд Ойрхи дорнодод Америкийн явуулсан цэргийн ажиллагаа чухамдаа нефтийн шалтгаантай

байсныг дэвшүүлсэн байна. Америкийн сүүлийн 60 гаран жилийн хугацаанд хэрэгжүүлсэн гадаад бодлого чухамдаа нефтээс үүдэлтэй агаад орчин үеийн улс төр-цэргийн хийгээд эрчим хүчний бодлого харилцан хамааралтай явагдаж иржээ. Тэрээр ойрын ирээдүйн “гео-эрчим хүчний эрин”(Geo-energy era)-д эрчим хүчний нөөц баялаг ихтэй болон стратегийн учир холбогдолтой Хойд мөсөн далай, Каспийн тэнгис, Өмнөд хятадын тэнгис, Ормузын хоолой зэрэг бүс нутаг мөргөлдөөний эмзэг талбарболно гэж таамагласан байна.

Асуудлыг хүчээр шийдвэрлэх нь зүй ёсных бөгөөд аль хүч чадалтай нь дэлхийн эрчим хүчний бодлогод зонхилох үүрэг гүйцэтгэж, улмаар эрчим хүчний сонирхлоос шалтгаалж мөргөлдөөн зөрчил үүсэх хандлагыг баримталдаг нь реалистуудын нийтлэг онцлог юм. Гэвч дэлхийн эрчим хүчний улс төрийн бодлогод реалист хандлагаар дүн шинжилгээ хийх явдлыг учир дутагдалтай хэмээн шүүмжилсэн байр суурь ч бий.

Олон улсын эрчим хүчний бодлогын талаар реалист парадигм нь төр улс хийгээд улс үндэсний хоорондын өрсөлдөөнд хэтэрхий анхаарал хандуулж, төдий хэмжээгээр үндэстэн дамнасан тоглогч (жишээ нь, эрчим хүч, уул уурхайн компаниуд) болон орон нутгийн тоглогчдын (уул уурхайн үйл ажиллагаанд хяналт тавихыг эрмэлзэх, нөлөөлөх сонирхол бүхий орон нутгийн шинжтэй бүлэглэл болон угсаатны бүлэг) үүрэг ролийг багаар үнэлдэг. Улмаар үндэстэн дамнасан болон үндэсний, орон нутгийн чанартай тоглогчдын хоорондын нарийн төвөгтэй харилцан үйлдлийг орхигдуулан, олон улсын харилцааны бодит үр дагаврыг тооцоход алдаа гаргадаг байна.

Сонгодог реалист онолчид нөөц баялаг хязгаарлагдмалаас шалтгаалан улс үндэсний хооронд зөрчил мөргөлдөөн гарцаагүй гэж тооцдог. Энэ нь хомсдолыг технологийн дэвшлээр зохицуулах, өөр бусад нөөцийн хэлбэрийг нээж ашиглах замаар шийдвэрлэх үйл явцыг харгалздаггүй талтай. Тэрчлэн зөрчил мөргөлдөөнийг саармагжуулах, зохицуулахад нийтлэг үнэт зүйл, зарчим, олон улсын гэрээ хэлэлцээр, олон улсын болон бүс нутгийн байгууллагууд, дэлхийн зах зээлийн үүрэг ролийг авч үздэггүй байна. Орчин үед улс орнууд аль болох дайн сөргөлдөөнөөс зайлсхийх эрмэлзэлтэй болсон. Мөргөлдөөн гарцаагүй, гадны халдлага гарах нь зайлшгүй байлаа ч “аюулгүй байдлын дилемма” тооцоогоор аль аль талдаа гарах сөрөг үр дагаврыг урьдчилан тооцоод талууд хурц зөрчлөөс урьдаас цуцлагдах нь тодорхой юм.

Олон улсын эрчим хүчний харилцааг зохицуулах либерал-идеалист хандлага

Дэлхийн эрчим хүчний салбар дахь олон улсын оролцоог нээлттэй, хамтын зарчим бүхий зохицуулалт, менежментийг төлөвшүүлэн хөгжүүлэх нь либерал парадигмын үндсэн зарчим гэж болно. Үүний тулд нэн тэргүүнд бугшмал асуудлыг нээж, илрүүлэх замаар олон улсын харилцаан дахь эрчим хүчний улс төрийн үйл явц, эдийн засгийн гажуудал, тогтсон либерал бус практикийг тайлбарласан онол, үзэл баримтлалыг судлах хэрэгцээ аяндаа үүсдэг байна.

Нөөц баялаг ихтэй хөгжиж буй орнууд чухам энэхүү хүчин зүйлийнхээ улмаас ерөнхий хөгжлийн үзүүлэлт хурдац нь буурахад хүрдгийг “баялгийн хараал” гэх ойлголтын хүрээнд авч үзсэн байх нь нийтлэг. Африкийн бүс нутагт газрын тос, байгалийн хийн үйлдвэрлэлээр тэргүүлэгч орнууд улс төрийн хувьд хамгийн тогтворгүйд тооцогддог. Хэдийгээр олборлох нөөц баялгийн ирээдүй сайн байсан ч их хэмжээний газрын тос, ашигт малтмалын нөөц нь эдийн засгийн сул хөгжил, дарангуйллын дэглэм тогтох магадлал, түүнчлэн зарим тохиолдолд зэвсэгт мөргөлдөөнд хүргэдэг[5]. Эрчим хүчний нөөц арвинтай ч эмзэг, сул дорой засаглалтай Төв ази, Африкийн орнууд нь хөрш улсуудтайгаа байнгын зөрчил маргаан тасардаггүй, улс төр, шашны хэт үзэлд автагдсан байдал бүс нутагт төдийгүй дэлхий дахинд бэрхшээл учруулахад хүргэдэг. Эдгээр орнууд стратегийн нөөцийн эзэд, олон улсын хүчирхэг тоглогчид байдаг хэдий ч авторитар засаглалтай, Өрнөдийн эсрэг хөдөлгөөн,

ревизионист хандлага өргөн хүрээтэй, нийгмийн “сэтгэл ханамжгүй байдал” зонхилсон байдаг. Өөрөөр хэлбэл, байгалийн баялаг ба олон улсын терроризмын аюул занал, лалын суурь үзлийн хооронд тодорхой хамаарал шалтгаантай юм [6].

Нөөц баялагтай орнуудын нэг том бэрхшээл бол ашиг малтмалаас бусад эдийн засгийн салбарууд нь хөгжих чадваргүй болдог үзэгдэл юм. Ашигт малтмал, нүүрс устөрөгчийн нөөцийн орлогын дотогш урсгал валютын бодит ханшийг чангаруулж, дотооддоо бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэснээс гадаадаас импортоор авах нь хямд болгосны улмаас олборлох үйл ажиллагаанд эдийн засагхэт төвлөрдөг үйл явцыг “голланд өвчин” гэж нэрлэдэг. Тэрчлэн үнэ ханшийн ороо бусгаа байдал нь бараа, түүхий эдийн үнийн хэлбэлзэлтэй нягт уялдуулан төсвөө боловсруулдаг орнуудын хувьд томоохон сорилт болдог бөгөөд тэдний төсвийн орлого унасны улмаас маш хүнд байдалд ороход хүргэдэг ажээ.

Аливаа орны нөөц баялгаар баян байдал нь эдийн засгийг гажуудуулж, улмаар нөөц баялгийн ашиглалт үр ашиг багатай болж, хөрөнгө оруулалт бууран, өсөлтийн чиг хандлага алдагдахад (ялангуяа, үйлдвэрлэл болон бусад худалдааны бараа, бүтээгдэхүүний салбарт) хүргэж улмаар авилгал, хэт чангарсан валютын ханш, гадаад зээлийн хэтрэлт, тогтвортой бус өндөр цалин хөлс, засгийн газрын үрэлгэн зарцуулалт зэрэг хэлбэрээр газар авч болно [7]. Эдгээр улс орнуудад иргэний нийгэм сул хөгжсөн, гүйцэтгэх эрх мэдлийг үндсэн хуулийн хязгаарласан ардчилсан хөгжлийн загварыг хориглодог, төрийн залхаан цээрлүүлэх үйлдэлд ач холбогдол өгдөг зэрэг шинж чанар ажиглагддаг.

Судлаач Томас Фридманы “Газрын тосны улс төрийн нэгдүгээр хууль” (First law of petropolitics) гэх ойлголтоор газрын тосны үнэ хэдий чинээ өсөх тусам үг хэлэх, хэвлэн нийтлэх эрх, шударга сонгууль, бие даасан шүүх, хууль ёсыг дээдлэх, улс төрийн намын бие даасан байдал төдий хэрээр уруудан доройтдог. Өөрөөр хэлбэл, газрын тосны баялаг ба либерал бус хандлага харилцан хамааралтай болохыг нотлохыг эрмэлзсэн. Дэлхийн банкнаас 2007 онд явуулсан газрын тосны салбар дахь авилгын судалгаанд эрчим хүчний нөөц ихтэй улс орнуудыг нөөц хомс орнуудтай харьцуулахад хүний хөгжлийн үзүүлэлт доогуур, нийгэм улс төрийн эмх замбараагүй байдал хийгээд зэвсэгт мөргөлдөөний түвшин нилээн өндөр гарсан байна. Газрын тос нь авилгыг татах соронз болж, төрийн удирдлагын чанарт авилга бугших үндэс болдог байна. Өөрөөр хэлбэл, газрын тосны нөөц, түүнээс олсон орлого авилгатай нягт холбогддог [8].

Байгалийн нөөц баялгийн сүүдэр, нөөцийн нийлүүлэлтийн хөшигний арын тоглолт, газрын тос, байгалийн хийтэй холбоотой “бохир улс төр”, импортлогч, экспортлогч нарын далд тохиролцоо, “онцгой харилцаа, хэлхээ холбоо”-ны бодит үйл явдал, баримтын талаар судлаач, сэтгүүлчид олон нийтлэл өгүүллээ зориулсан байдаг. “Олон Улсын Хямралын Групп”-ээс боловсруулсан эрчим хүчний аюулгүй байдлын хөтөлбөрт “Латин америкаас Кавказ хүртэл, Африкаас Ойрх Дорнод хүртэл бүхий л бүс нутагт эрчим хүчний асуудал нь иргэний төдийгүй улс хоорондын мөргөлдөөн зөрчлийн үндсэн шалтгаан болж байна” гэж дүгнэсэн байна. Өрнөдийн гүрнүүд нүүрэн дээрээ тухайн тогтолцоо, эрх баригчдын үйлдлийг буруушаах хэрнээ далдуур сүлбэлдсэн “хэлхээ холбоо”, сүүдэртэй харилцаагаа либерал интернационализмын үйл явц мэтээр тайлбарладаг.

Эдийн засгийн шинэ сонгодог онолчид болон судлаачид, олон улсын санхүүгийн байгууллага, бусад төрийн бус байгууллагуудаас нөөц баялгийг тойрсон дэлхий дахинд тулгамдаж буй хүндрэл бэрхшээлийг шийдвэрлэхийн тулд дараах либерал хандлагыг төлөвшүүлэх шаардлагатай аж.

Нөөц баялгийн ашиглалтын тунгалаг, ил тод байдлыг хөгжүүлэх. Байгалийн баялгийн орлогыг ил тод, хариуцлагатайгаар удирдах нь газрын тос, байгалийн хий, эрдэс баялаг үйлдвэрлэгч орнуудын хөгжил, тогтвортой байдлын авчирна. Олон нийтийн мэдээлэл авах эрхийг хэдий чинээ сайн хангана, засаглалын үнэлгээ, эдийн

засгийн өсөлт нь төдий чинээ өндөр байдаг байна. Түүнчлэн, улс орон ил тод байх тусам зээлжих зэрэглэл өндөртэй, төсвийн сахилга бат сайтай, авлига багатай байдгийг судалгаа харуулж байна. Цаашилбал, ил тод байдал багатай орнууд ил тод байдал сайтай орнуудыг бодвол нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ) болон гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт нь бага, капиталын зардал өндөртэй байдаг байна. Улс төрийн амьдралд оролцох оролцоог хангах суурь нөхцөл болох мэдээллийг нээлттэй ил тод байдал нь либерализмын үндсэн зарчим юм. Тухайлбал, “Олборлох үйлдвэрлэлийн ил тод байдлын санаачлага”, “Төлснөө нийтэл” дэлхий нийтийн иргэний нийгмийн хөдөлгөөн, “Нөөц баялгийн орлогын ил тод байдлын тухай ОУВС-гийн удирдамж”, “Байгалийн нөөцийн тунхаглал” болон НҮБ, Дэлхийн Банк, Африкийн эвлэл зэрэг байгууллагууд эрчим хүч, уул уурхайн компаниудын төлбөр болон төрийн орлогыг ил тод болгох чиглэлээр шинэ хөтөлбөрүүдийг санаачлан ажиллаж байна.

Зөрчил мөргөлдөөнийг хурцатгахад нөлөөлж буй хууль бус худалдаа, нөхцөл байдлыг хязгаарласан олон улсын зохицуулалт хийх. Тухайлбал, Африкт зөрчил мөргөлдөөн, хүчирхийллийн нэг шалтгаан болсон алмазын далд худалдааг хязгаарлах зорилготой, алзамын албан ёсны бүртгэлжүүлэлтийг зохицуулахад чиглэсэн “Кимберлийн үйл явц” (Kimberley Process)-ыг хэлж болно.

Корпорацийн нийгмийн хариуцлагыг хэрэгжүүлэх. Нийгэмд болон хүрээлэн буй орчинд үзүүлсэн нөлөөллийнхөө төлөө компаниуд хариуцлага хүлээх, хууль дүрмийг мөрдөх шаардлагатай гэсэн үг. Зөвхөн өөрсдийн төлөө хариуцлага хүлээх төдийгүй хамтран ажиллаж буй этгээдийн үйлдлийн өмнөөс хариуцлага хүлээх чадвартай байх хэрэгтэй. Олон улсын эрчим хүчний болон уул уурхайн компаниуд нь хүрээлэн буй орчинд үзүүлсэн нөлөөллөөс болж олон улсын хамтын нийгэмлэгийн шахалт орсон, мөргөлдөөн, тогтворгүй байдал газар авсан бүс нутагт байнга ажиллаж, үндэсний засгийн газар болон орон нутгийн нийтлэгтэй мөргөлдсөний улмаас тухайн нутаг оронд хүний эрх байнга зөрчигдөхөд хүрсний уршгаар, ашигт малтмалын олборлолтоос олохоор тооцсон ашгаа алдах нь олшрох болжээ. Олон улсын төдийгүй үндэсний нефтийн компаниуд корпоратив үйл ажиллагааны кодекс болон нийгмийн тайлагналыг хэрэгжүүлэх болсон байна. Тухайлбал, Энэтхэгийн газрын тосны Петробэс, Кувейтийн Петролеум зэрэг компаниуд хүрээлэн буй орчин, хүний эрх, хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, авилгатай тэмцэх зэрэг нийгмийн хариуцлагын 10 зарчмаас бүрдсэн НҮБ-ын “Даян дэлхийн гэрээ”-нд санаачлагаараа нэгдэн орсон байна.

Сайн засаглал. Легетим чанартай, сайн засаглалыг зарчмыг хэрэгжүүлж чаддаггүй бол компаний нийгмийн хариуцлага, ил тод үйл ажиллагааг хөгжүүлэхийг дэмжсэн олон улсын бүхий л хүчин чармайлт, дэмжлэг ямар ч хэрэггүй зүйл болж хувирна. Сайн засаглалыг дэмжих бодлогын зөвлөмж нь хэт хийсвэр буюу идеалист шинжтэй байх магадлалтай. Нилээн бодиттой, практик саналууд ч бий. Жишээ нь: түүхий эдийн үнэ ханшийн хэлбэлзлийг зохицуулахын тулд тогтвортой байдлыг сан байгуулах замаар нийгэм эдийн засгийн үзүүлэлтийг сайжруулж болох тухай зөвлөмж ч бий.

Олон улсын болон бүс нутгийн эрчим хүчний институци, тогтолцоог дэмжих. “Олон улсын эрчим хүчний агентлаг”, “Эрчим хүчний харти” зэрэг нь олон улсын эрчим хүчний либерал дэглэмийг өргөтгөн хөгжүүлж, олон улсын хамтын ажиллагааг сайжруулах юм. Бүс нутгийн эрчим хүчний хамтын ажиллагааны байгууллагууд бий болгох нь дутуугүй ач холбогдолтой. Тухайлбал, эрчим хүчний төлөөх өрсөлдөөнийг биш харилцан ашигтай харилцааг дэмжихэд чиглэсэн Орос, Хятад, Япон зэрэг томоохон улсуудыг багтаасан Зүүн Хойд Ази, Өмнөд Азийн эрчим хүчний институци байгуулах бололцоо бий. Эрчим хүчний зах зээлийг либералчлах, эрчим хүчний аюулгүй байдлын асуудлыг хамтын хүчин чармайлтаар шийдвэрлэхэд Европын холбоо зэрэг байгууллагын оролцоо маш чухал юм.

Эдийн засгийг либералчлах. Олон улсын эрчим хүчний харилцаа либералчлагдан, эрчим хүч, эрдсийн салбарыг либерал зарчимд суурилсан зөв гольдролоор төлөвшүүлбэл нийгэм эдийн засгийн хувьд үр нөлөөтэй арга зам болох төдийгүй түүнээс үүдсэн дайн мөргөлдөөн, геополитикийн өрсөлдөөн шаардлагагүй болох юм. Андреас Голдтау, Ян Мартин Витте нар “Даян дэлхийн эрчим хүчний удирдлага: Тоглоомын шинэ дүрэм” бүтээлд эрчим хүчний аюулгүй байдлын явцуу төлөв хандлагаас институци, дүрэм журмыг удирдлага болгосон эрчим хүчний нийтлэг засаглал руу шилжих шаардлагатайг авч үзсэн. Өөрөөр хэлбэл, даян дэлхийн эрчим хүчний үр нөлөөтэй удирдлагыг бий болгох замаар нөөцийг зохистой хуваарилах бодлогыг төлөвшүүлэх бололцоо бүхий тоглоомын шинэ дүрмийг санал болгосон байна [9].

Радикал парадигм дахь улс гүрнүүдийн эрчим хүчний нөөцийн харилцааны талаарх үзэл санаа

И.Валлерстайн, А.Франк зэрэг неомарксизмын төлөөлөгчид улс төр, эдийн засаг, нийгэм, үзэл суртал, соёлын олон талт глобал тогтолцоогоор олон улсын харилцааг тайлбарласан байдаг. Олон улсын харилцаа гэдгийг “дэлхий тогтолцоо”, “дэлхий-эдийн засаг” гэсэн ойлголтоор тэмдэглэсэн байдаг. “Дэлхий тогтолцоо”-ны онолыг санаачлагч, Америкийн социологич И.Валлерстайны тодорхойлсноор “дэлхий тогтолцоо” гэдэг нь 3 ертөнцөөс бүрдэнэ. Нэг дэх нь цөм буюу хөгжингүй улсууд ялангуяа өрнөдийн капиталист орнууд багтана. Хоёрдугаар эгнээнд завсрын зах хязгаар буюу дундаж хөгжилтэй, хуучнаар социалист лагерын орнууд орно. Харин зах хязгаарт хөгжил сул дорой хөгжилтэй гуравдагч ертөнцийн улс орнууд багтах юм. Дэлхий тогтолцооноос хараат байдал нь явцдаа төвийн эсрэг босох байсан сул дорой хөгжилтэй орнуудыг улам бүр төвд мөлжигдөх нөхцөл рүү түлхэх юм. Дэлхий дахины түүхэн тэгш бус, хараат байдал ирээдүйд ч улс хоорондын харилцаанд хадгалагдсан хэвээр байх магадлалтай ажээ. Хөгжиж буй орнууд дахь “хоёрдмол эдийн засаг” гэх ойлголтоор бол эдийн засгийн амьдралын эрт балрын хэлбэртэй зэрэгцэн төв буюу “цөм” улс гүрнүүдэд бүтээгдэхүүн экспортлоход чиглэсэн харьцангуй шинэлэг секторууд хөгжиж байдаг.

Дээрх үзэл баримтлалтай “Хараат хөгжлийн онол”-ын үзэл санаа давхцдаг. Уг онолын төлөөлөгчид болох Р.Пребиша, С.Фуртадо, А. Пинто, америкийн марксист онолчид П.Барана, П.Суизи, альтернатив таксономийн төлөөлөгч А. Г.Франка, Ф.Кардозо, Э.Фалетто нарын нотолж буйгаар хөгжил сул орнуудын улс төрийн тогтворгүй байдал, эдийн засгийн хоцрогдол нь хөгжингүй улс гүрнүүдийн системтэй дарамт шахалт, дэлхийн эдийн засагт интеграцид нэгтгэсний үр дагавар аж. Энэхүү зах хязгаарын орнуудын ядуурал, доройтол нь дараах шалтгаантай. Үүнд: 1. өөрийн байгалийн нөөц, хямд ажиллах хүч нь иргэдийнхээ амьдралын түвшнийг өсгөх нөхцлийг хангаж хүч хүрдэггүй, 2. хөгжингүй улс гүрнүүдийн зүгээс үзүүлж буй эдийн засгийн нөлөөлөл (банк, санхүү), ОНМХ-д хяналт тавих, улс төрийн шууд оролцоо, 3. эдийн засгийн хориг, цэргийн хүчээр хараат байдлаас чөлөөлөгдөх оролдлогыг таслан зогсоохыг эрмэлздгээс үүдэлтэй [10].

Ойрхи дорнод болон Латин америкийн эдийн засаг цөөн хэдэн экспортын бүтээгдэхүүн, нэн тэргүүнд газрын тосноос хараат байх нь түгээмэл. Өндөр чанарын бэлэн бүтээгдэхүүн гаргахад зориулсан түүхий эдийн нийлүүлэлтийн улмаас тэрхүү орнуудын эдийг засаг яах аргагүй “Төв”-өөс хамааралтай болгодог. Улмаар үндэсний эдийн засгийн хөгжил удааширдаг байна. Орон нутгийн ноёлогч анги хийгээд “цөм” хоорондох нягт харилцааны улс төрийн учир шалтгаанаас үүдэн олон нутгийн хүн амаас элит хэсэг нь холдон тусгаарлагдаж эхэлдэг. Энэ нь империализмын эсрэг үндсэрхэг хөдөлгөөнүүд, уугуул нутгийн тулгуур үзэл бүхий босогчид ба энэхүү үндэсний хараат бус байх оролдлогыг нухчин дарах сонирхолтой өрнөдийн орнууд, ҮДК-иудын хооронд үл дуусах тэмцэл мөргөлдөөн лүү түлхдэг байна. Эцэст нь өрнөдийн санхүүжилт, дэмжлэгт тулгуурласан цэрэг аюулгүй байдлын бүтэц тогтолцоо

төв ба зах хязгаарын энэхүү хамааралт байдлыг бэхжүүлэхэд чиглэсэн ажиллагааг байнга хэрэгжүүлж эхэлдэг ажээ. Ялангуяа Ойрхи Дорнод, Латин америкт тодорхой нөлөөтэй байсан ЗХУ 1990-ээд оноос бүрэн задарснаар тухайн бүс нутагт АНУ дангаар ноёрхогч болсон юм.

1960-1970-аад оны үед дэлхий дахинаа газрын тос, олборлох үйлдвэрлэлийг тойрсон асуудлаас үүдэн үндсэрхэг бодлого, нөөц баялгийн национализм газар авч, ОПЕК болон эрдэс баялгийн бусад картелиуд хүчээ авсантай холбоотойгоор “Олон улсын эдийн засгийн шинэ дэг журам” (New International Economic Order), “Брандтын тайлан” (Brandt Report) зэрэг судалгаа дүгнэлт хэрэгжүүлдэг институциуд шинэ тутам байгуулагдаж эхэлжээ. “Олон улсын эдийн засгийн шинэ дэг журам” нь хөгжингүй орнуудын зээлийн нөхцөлийг хөнгөлөх, буурай хөгжилтэй орнуудтай хийх худалдааны нөхцөлийг өөрчлөх замаар буурай хөгжилтэй орнуудын төлөв байдлыг сайжруулах санал зөвлөмжийг боловсруулах зорилготой санаачлага юм. Анх 1974 онд НҮБ-аас үүсгэн санаачилсан. “Брандтын тайлан” нь дэлхийн хөгжлийн асуудал болон ялангуяа Умард, Өмнөдийн онцлог ялгаа, эдийн засгийн хамтын ажиллагааны боломж нөхцөлийн талаар дүгнэлт тайлан гаргадаг бие даасан комисс юм.

21-р зууны эхээр олон улсын үйл явц марксист буюу социалист радикал хандлага бус капиталист авторитар төрийн тогтолцоог хамгаалах хандлага руу орох болсон. Дэлхийн газрын тос, эрдэс баялгийн компаниуд ажиллаж буй улс орныхоо үндэсний хөгжлийн зорилго зорилгоос илүүтэй “Төв”-ийн (компаний улсын харъяалал болон тэдгээрийн хөрөнгө оруулалтаас хамаарч) ашиг сонирхлыг түлхүү харгалзаж иржээ. 1990-ээд онд Орост газрын тос, хийн үйлдвэрүүдийг хувьчлах ажиллагаа өрнөж, засгийн эрхэнд Өрнөдийн дэмжлэгтэй либерал олигархиуд гарч ирснээр төрийн нэр хүнд, бүс нутаг, олон улсын бодлогод орос улсын эзэлж ирсэн уламжлалт томоохон байр суурь сулрахад нөлөөлсөн байна. Үүнээс шалтгаалан төрийн засаглалыг бэхжүүлэх, шинэчлэх тухай үндэсний үзэл санаа оросын нийгэмд эргэн сэргэж эхэлжээ. Мөн Хятадын эрчим хүч болон бусад ажил үйлдвэрийн чиглэлээр Өрнөдийн орнуудад хөрөнгө оруулалт хийх сонирхлыг хязгаарлах зэргээр Өрнөдийн улс төр, эдийн засгийн ноёрхлоо хэвээр хадгалахыг эрмэлзсээр байна[11].

Бүхэлдээ “Төв”-ийн улс гүрнүүдээс өмнөдийн хөгжиж буй орнуудтай харилцах харилцаандаа давуу талаа хадгалахын тулд империалист хандлага, колонийн нөхцөл, улс төр, эдийн засгийн бодлого арга хэрэгслээ ашигласан хэвээрээ байна. Нөгөө талаас олон улсын харилцаан дахь өрнөдийн эсрэг радикал байр суурь эрчим хүчний нөөц баялагтай орнуудын бие даасан, хараат бус байдлыг эрмэлзсэн нийгмийн бүлгүүдийн хүчтэй үзэл суртал болон газар авч байна.

Америкийн улс төр судлаач Майкл Росс 113 орны 1971-1997 оны хоорондох хийсэн статистик судалгаанд үндэслэн газрын тос, ашигт малтмалын экспортод тулгуурласан эдийн засаг тухайн орнуудын ардчилах үйл явцад саад учруулдаг бөгөөд ийм нөлөөлөл бусад төрлийн бүтээгдэхүүний экспортын хувьд ажиглагддаггүй болохыг илрүүлжээ. Уг үзэгдэл Арабын хойг, Ойрхи дорнод төдийгүй Африк, өмнөд Сахар жижиг орнуудад түгээмэл байдаг аж. Үүний учир шалтгааныг ардчилах үйл явцад газрын тос, байгалийн баялгаас олж буй орлогын сөрөг нөлөөлөлтэй холбож тайлбарлажээ. Эрчим хүчний баялагтай орнуудад ажиллаж буй компаниуд олборлолтын болон дамжуулах хоолойн үйл ажиллагаагаа хамгаалах хууль ёсны эрх ашигтай байхын хажуугаар тус салбар эдгээр орнууд дахь хүний эрхийн тухай ойлголт муутай зэвсэгт хүчнийхэнтэй хамтран ажиллах нь олонтаа. Олон тохиолдолд компаниуд ба засгийн газар, аюулгүйн хүчнийхний хооронд гэрээний зохицуулалтаар дамжуулан ойр дотно харилцаа тогтоодгоос болж нилээд олон газрын тосны компаниуд хүний эрх зөрчигчдийн үйл ажиллагаанд холбогддог.

Эрдэс баялгийн харилцаанаас үүдэлтэй хэд хэдэн сөрөг үзэгдэл бий болдог. Үүнд, “татварын нөлөө”, “төрийн зарлагын нөлөө”, “социал бүлгийн эффект”, “залхаан

цээрлүүлэлтийн нөлөө”, “модернизацийн эсрэг нөлөө” зэрэг улс орны тогтвортой хөгжилд сөрөг үр дагавартай үйл явцыг авч үзсэн байна. Ийнхүү газрын тос, нөөц баялгийн салбарын эзэрхэл нь хөгжлийн хэвийн явцыг гуйвуулж, нийгэм улс төрийн харилцаанд хүчтэй нөлөө үзүүлдэг [12].

Радикал үзэл хандлага нь эрчим хүч, ашигт малтмалын салбарын бодлогын орчин үеийн нөлөөлөл, төлөв байдлыг улс төр, эдийн засгийн газарзүйн үүднээс авч үзсэнээс гадна постструктурализм, Фукогийн анализ, шүүмжлэлийн онол, үйл ажиллагаа-сүлжээний онол (action-network theory), үйлдвэрлэлийн глобал сүлжээний дүн шинжилгээ (global production network – үндэсний хил хязгаараас хальсан харилцан хамаарал бүхий үйлдвэрлэл, аж ахуйн глобал зохион байгуулалтын хэлбэр, дэлхийн хэмжээнд бараа бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэх, хуваарилахад зорилго бүхий арилжааны болон арилжааны бус институцийн харилцан үйлдлийн тогтолцоо) зэрэг янз бүрийн онол, арга зүйг ашиглан дүн шинжилгээ хийсэн нь бий [13]. Эдгээр арга хандлага нь өргөн утгаараа “радикал” хандлагын хүрээнд багтдаг ч “дэлхий тогтолцоо” болон харилцан хамаарлын талаарх уламжлалт үзэл баримтлалаас ялгаатай санаа оноог дэвшүүлсэн байдаг. Мөн дэлхийн эрчим хүчний салбар дахь зөрчил мөргөлдөөний уг сурвалжийг либерал хандлагатай адилаар “баялгийн хараал”, “баялгийн хараат байдал” гэх хандлагын хүрээнд тайлбарлах нь бий. Гэхдээ нөөц баялгийн мөргөлдөөн зөрчлийн бүхий л шалтгааныг “нөөц баялгийн хараат байдал” гэх ойлголтын хүрээнд авч үзэх нь явцуу хэрэг болохыг шүүмжилдэг.

ДҮГНЭЛТ

Эрчим хүч нь дэлхий дахины тогтвортой байдал, харилцан хамтын ажиллагаа, геополитикийн нөхцөл байдал хийгээд мөргөлдөөн тэмцлийн чухал нэг учир шалтгаан болох болжээ. Дээрх онолын үзэл хандлагууд нь дэлхийн эрчим хүчний тулгамдсан асуудлыг ойлгох, өнөөгийн нөхцөл байдлыг тайлбарлан тодорхойлох, цаашдын хэтийн төлөвийг таамаглахад чухал ач холбогдолтой юм. Түүнчлэн дэлхийн эрчим хүч тойрсон асуудлыг эдгээр онолуудын зааг дээр нэгтгэн дүгнэж авч үзэх боломжтой эсэх асуудал ч дэвшигддэг. Гэхдээ онолын нэгдмэл хандлага, цогц концепци боловсруулах нь амаргүй бөгөөд тийнхүү нийлэгжүүлэх зайлшгүй учир шалтгаан өнөөгийн байдлаар алга байна. Энэ нь ирээдүйд тийм нэгдмэл онол хандлага гарахыг үгүйсгэсэн хэрэг биш юм.

Олон улсын харилцааны суурь онол парадигмууд нь эрчим хүч, түүнээс шалтгаалсан олон улсын төдийгүй орон нутгийн шинжтэй зөрчил мөргөлдөөн, хамтын ажиллагааны нөхцөл байдал, хөгжлийн төлөв хандлагыг янз бүрийн хувьсагч хэмжигдэхүүнийг ашиглан өөр өөрийн онцлог үзэл хандлагаар тайлбарлан авч үзэж иржээ.

Реалист онол нь геополитикийн хуваарилалтын онцлог, нөөц баялгийн газарзүйн байршил, түүний үнэлэмж, үнэ өртөг зэргийг нэн тэргүүнд авч үздэг бөгөөд төр засаг ба компанийн хоорондын харилцаа, төр улсын хүч чадавхид бага анхаарал хандуулдаг. Харин завсрын хувьсагчийн үүднээс тодорхойлбол бүс нутгийн болон олон улсын байгууллага зэрэг хувьсамтгай хүч нөлөө бүхий тоглогчдоос илүү бүтэц тогтолцоонд ач холбогдол өгдөг байна. Харин хамаарагч хувьсагч хэмжигдэхүүнээр бол ерөнхийдөө бүс нутгийн болон глобал геостратегийн зөрчил сөргөлдөөн, түүнээс үүдсэн улс үндэсний хоорондын мөргөлдөөнд анхаарал төвлөрүүлдэг хэдий ч орон нутгийн түвшний эдийн засаг, худалдаа арилжааны зөрчил хийгээд мөргөлдөөнийг шийдвэрлэх хамтын хүчин чармайлтыг харгалзан үздэггүй талтай.

Идеалист онол нь реалист хандлагын эсрэг үзэл баримтлалыг дэвшүүлдэг. Өөрөөр хэлбэл, бүс нутгийн ба олон улсын байгууллагуудын жин нөлөө, үүрэг роль хийгээд захиргааны болон зах зээлийн арга хэмжээ, хууль эрх зүйн хэм хэмжээ, ил тод

байдал зэрэг завсрын хувьсагчаар тодорхойлогдсон хувьсамтгай нөөц бололцоонд нилээн ач холбогдол өгдөг. Үл хамааралт хувьсагчийн ойлголтоор төр ба компаний харилцаа, төрийн хүч нөлөөнд багагүй учир холбогдол өгч харин нөөц баялгийн газар зүйн байршил, хүчний геополитикийн хуваарилалт, нөөцийн үнэлэмж, үнэ өртгийн асуудлыг 2-рт тавьдаг. Хамааралт хувьсагчийн үүднээс авч үзвэл, глобал болон бүс нутгийн түвшний улс үндэсний хоорондын зөрчил мөргөлдөөнөөс илүү дотоодын буюу орон нутгийн шинжтэй нөхцөл байдал (баялгийн хараал гэх мэт)-аас үүдэлтэй зөрчилдөөн, түүнийг шийдвэрлэх хамтын ажиллагааны бололцоог чухалд тооцдог юм.

Радикал үзэл хандлага нь өргөн утгаараа реалист онолтой нилээн ойролцоо гэж дүгнэж болно. Тухайлбал, субъектэд биш бүтэц тогтолцоонд илүү анхаарч, хүчний геополитикийн хуваарилалт, нөөцийн газар зүйн байршилд ач холбогдол өгөхийн зэрэгцээ бүс нутгийн болон олон улсын хамтын ажиллагааны хэтийн төлөвийг судлан шинжилдгээрээ реализмтай адил юм. Гэхдээ төрийн дэглэм ба орон нутгийн фирмийн хэлхээ холбоог чухалчилж, бүхий л түвшний зөрчил мөргөлдөөнийг судлан тодорхойлохыг хичээдэг.

Идеалист парадигм нь эрчим хүчний нөөцийг улс төр, эдийн засгийн сонирхлоор нөхцөлдсөн төр хэмээх тоглогчийн үүрэг ролийг хязгаарлаж тооцохын зэрэгцээ тухай эрчим хүчний нөөцийг стратегийн учир холбогдолтой гэх хандлагыг бууруулж үнэлдэг. Харин реалист хандлагын үүднээс эрчим хүчний нөөц бол аливаа төр улсын хувьд нөлөөллөө өргөжүүлэх зорилготой гадаад бодлогын чухал бүрдэл хэсэг юм. Иймээс хэдий чинээ нөөц баялаг арвинтай байна төдий хэрээр улс орон хүчирхэг байна гэж тооцдог. Эрчим хүч нь улс орны эрх ашгаа хангах, хамгаалах, хүч нөлөөгөө тэлэх чухал нөөц юм. Уг онолын бусад урсгал чиглэл нь улс орны бодлогод эзлэх эрчим хүчний нөөцийн үүрэг ролийг өргөжүүлэх асуудалд дүн шинжилгээ хийхэд бүхэлдээ чиглэдэг. Өөрөөр хэлбэл, реалист онолоор бол эрчим хүчний нөөц нь үндэсний болон олон улсын аюулгүй байдлыг хангах “хатуу хүч” (hard power) гэж тооцогддог байхад идеалист буюу либерал хандлагаар “зөөлөн хүч” (soft power)-ний үүрэг гүйцэтгэдэг байна.

Дээрх суурь онол, үзэл хандлагын орчин үеийн урсгалууд болох неолиберал институционализм болон неореалист хандлага нь олон улсын тогтолцооны анархи байдлыг хүлээн зөвшөөрдөг ч Европын холбоо, Дэлхийн худалдааны байгууллага, Олон улсын эрчим хүчний агентлаг зэрэг олон улсын институциудаас олон улсын харилцаанд үзүүлэх үүрэг нөлөөнд ялгаатай ханддаг. Неореалистууд улс орнуудын үл итгэлцэл, айдас болгоомжлолоос үүдэлтэй эмх замбараагүй байдлыг зөвхөн төр улсуудын үйл ажиллагаагаар эрс хязгаарлаж болно гэж тооцдог бол неолиберал институционалист хандлагыг баримтлагчид олон улсын анархи эмх замбараагүй тогтолцооноос шалтгаалсан нөхцөл байдлыг зохицуулахад чиглэсэн хамтын ажиллагааг чухамдаа олон улсын институциудын хүчин чармайлтаар бүрдүүлэх бололцоотой гэж үздэг байна.

Ашигласан материал

- [1] *Giedrius Česnakas*, Energy resources in foreign policy: a theoretical approach //Cit.: Baltic Journal of Law & Politics 3:1 (2010): 30-52
- [2] *Peter Sutch and Juanita Elias*, International Relations: The Basics(New York: Routledge, 2007), p. 49.
- [3] *Antonio Marquina*, On the Deceit of Globalization, Energy Security and Challenges to European Foreign Policy Brenda Shaffer, supra note 12, p. 3.
- [4] *Gal Luft and Anne Korin*, “Realism and Idealism in the energy security debate”: 335; in: *Gal Luft and Anne Korin*, eds. Energy Security Callanges for the 21st Century. A Reference Handbook(United States of America: ABC-CLIO, 2009).
- [5] Орлогын ажиглагч индекс/Ил тод байдал: Засгийн газрууд ба газрын тос, байгалийн хий, уул уурхайн үйлдвэрлэл/ НФФ, УБ., 2011. х-10.
- [6] *Roland Dannreuther*, “International Relations Theories: Energy, Minerals and Conflict”. POLINARES working paper n. 8 September 2010.p. 4.
- [7] *Светлана Цалик, Аня Шиффрин*, Газрын тосны тухай бичихүй. ННФ, УБ., 2011. х-103.
- [8] Многоликая коррупция: Выявление уязвимых мест на уровне секторовэкономики и государственного управления / Под ред. Э. Кампоса и С. Прадхана; Пер. с англ. — М.: Альпина Паблицерз, 2010. — 551 с.//Чарльз Макферсон и Стивен МаксиррейКоррупция в нефтяном секторе стр-247
- [9] *Andreas Goldthau and Jan Martin Witte* Global Energy Governance. The New Rules of the Game, Washington DC: Brookings Institution Press, 2010.
- [10] *Sanjaya Lall*, Is 'Dependence' a Useful Concept in Analysing Underdevelopment? World Development, 1975, Vol. 3, Nos. 11 & 12, pp. 799-810. Pergamon Press. Printed in Great Britain. pp. 799-810.
- [11] *Д.Мягмарсүрэн* Улс төрд нөөц баялгийн үзүүлэх нөлөөлөл //Политологи, 10 (388), 2013, МУИС Пресс. х. 147-155.
- [12] *Т.Фридман*,Первый закон петрополитики: Уровень демократии обратно пропорционален уровню цен на нефть.
<http://www.inosmi.ru/world/20060503/227213.html>
- [13] *Coe N. M., Hess M., Yeung H. W.-C., Dicken P., Henderson J.* ‘Globalizing’ regional development: a global production networks perspective// Transactions of the Institute of British Geographers, Vol. 29, No 4 (2004).p.471.